Recensioner

Johan Alfonsson, *Alienation och arbete. Unga behovsanställdas villkor i den flexibla kapitalismen*. Arkiv, 2020. Avhandling i sociologi.

Ibland sägs att en avhandling är ”gedigen”. Det syftar på en tydlighet och stringens. En gedigen avhandling är inte ”skakig”, den håller. Tveklöst är Johan Alfonssons *Alienation och arbete* gedigen. Men avhandlingar ska också vara ”originella”, en aning konstnärliga. Avhandlingar ska göra något nytt, visa på något okänt. Och det är kanske så att gedigna avhandlingar kan vara mindre originella, och att originella avhandlingar kan spreta och skaka. Det verkar svårt att förena dessa värden.

Så är inte fallet här. *Alienation och arbete* ska också lovprisas för dess originalitet. Kanske rör det bästa som kan sägas om texten hur den kombinerar dessa värden: den är originell just i kraft av hur den är gedigen. Det är en ordentlig text som bildar ett nydanande argument.

Studien undersöker hur flexibel kapitalism, utifrån fallet behovsanställda, påverkar människors inflytande över deras arbete och liv, med ambitionen att förstå detta i termer av alienation. Syftet och objektet för undersökningen måste förstås i relation till kontexten, ”flexibel kapitalism”. Begreppet betecknar förändringar i moderna samhällsekonomiers funktionssätt sedan 1970-talet. Den ”flexibelt” anställda förstås alltså som uttryck för frambrytande former av kapitalism och behovsanställningen blir ett fall som visar dessa former. Det är ett klassiskt kvalitativt upplägg som belyser en helhet genom studiet av en signifikativ del.

Alienation och arbete består av tre delstudier som tillsammans bildar ett sammanfattat argument. Avhandlingen vägleds av ett explorativt förhållningssätt. Den är inte teoriprövande utan utvecklar teori med utgångspunkt i analysen av sociala fenomen och mänsklig erfarenhet. Dessa termer för tankarna till fenomenologin men *Alienation och arbete* är inte en renodlat hermeneutisk studie. Dess centrala begrepp förstås som omöjligt att reducera till upplevelse; alienation är också strukturell realitet. Studien ska därför placeras i ett gränsland mellan hermeneutik och positivism.

”Positivism” är hårdraget, och Alfonsson skulle föredra ”realism”. Men avhandlingen uttrycker vissa distinkt positivistiska strävanden, och dess originalitet består delvis av denna förening av ytterligheter, av hermeneutik och positivism. Alienation förstås som både livsvärld och gradskala. En människa är varierande alienerad beroende på livssituation och vilken del av tillvaron som beaktas. Samtidigt är alienation alla moderna människors öde; alienationen är omslutande.

De tre delstudierna är en begreppsanalys, en generell empirisk analys, och en kvalitativ analys. Dessa tre inslag växelverkar så att, till exempel, begreppsanalysen inte är fristående; den utgår inte uteslutande från en strävan att övervinna brister i tidigare tillämpningar av alienationsbegreppet, utan informeras även av den kvalitativa analysens specifika problem. Begreppsanalysen utvecklar en icke-essentialistisk och immanent teori om alienation. I korthet: strukturen blockerar sin egen "premiss"; kapitalismen uppmuntrar oss att sträva efter självbestämmande, men blockerar på olika sätt självbestämmande. Denna teori är väsensskild från förståelsen av alienation som negation av en mänsklig essens som inte är immanent till det studerade. Mot denna bakgrund utvecklas en "kvalificerat subjektiv" modell, som syftar till att belysa både upplevelser av självbestämmande och faktiska möjligheter till självbestämmande.

För det andra genomförs en generell empirisk analys, som kartlägger behovsanställningens framväxt som ett strukturellt inslag på svensk arbetsmarknad. Begreppet "ackumulationsregim" och övergången från en fordistisk till en flexibel regim vägleder analysen. Begreppet syftar på hur kapitalism kan organiseras på olika sätt, som svar på kristendenser inom tidigare regimer. Flexibel kapitalism tar sig uttryck i den fordistiska arbetsprocessens uppluckring genom bland annat *just-in-time*-organisering. Detta kräver flexibel arbetskraft som kallas in och entledigas efter behov, vilket krävde nya lagar och institutioner.

I den kontexten växer behovsanställningar fram, och Alfonsson visar hur deras andel av de tillfälliga anställningarna vuxit sedan 1990-talet. I kontrast till teorier om en ny klass av "prekära" – som ett tillstånd som skär genom den traditionella klasstrukturen – visar Alfonsson att de prekära huvudsakligen är proletära: tillfälligt anställda tillhör i övervägande grad arbetarklassen och behovsanställda gör det i överväldigande grad. Ett resultat här är också att arbetets flexibilisering reflekterar ändrade maktförhållanden mellan arbete och kapital, inte minst orsakade av den betydande arbetslöshet som uppstod under 1990-talet kris.

Den kvalitativa analysen bygger på semistrukturerade samtalsintervjuer med unga behovsanställda. Metoden är jämförande och tar fasta på skillnader i informanternas utsagor, vilket bildar underlag för analyser. Informantgruppen differentieras utifrån graden av osäkerhet i deras anställning och utifrån subjektiva aspekter, däribland deras motiv att befinna sig i anställningen. Det handlar å ena sidan om dem som menar att de valt anställningen, vars motiv är "interna", å andra sidan om dem som anser sig tvungna att acceptera den, vars motiv är "externa".

Den frihet individerna (inte) upplever visar sig vara kopplad till hur anställningen påverkar fritiden. Utifrån den teoretiska modellen tolkas detta som att alienation varierar med hur anställningen kringskar den immanenta premissen om självbestämmande. Det är en god illustration av hur kvalitativ analys kan använda teori inte för att generalisera utan för att förstå skillnader i ett material, och därmed uppnå mycket med ett litet urval.

Informanterna upplever ekonomisk stress, vilket uttrycker sig i kalkylerande förhållningssätt till det egna livet. Otryggheten varierar, men alla måste hantera stressen. Informanterna hanterar den genom "levd instrumentalisering". Individen intar en

extern relation till den egna kroppen och underställer den kalkyler, vilket yttrar sig i en rad beteenden. Dels i ett planerande och skralt leverne som i sig kanske inte är iögonfallande, dels i hur en informant upplåter sin kropp för medicinska experiment; hur en annan beräknar näringsintag och matutgifter i kalorier och ören. Detta illustrerar en tillvaro som "liknar en ekonomisk kalkyl och präglas av ett förtingligande av hela livet" (s. 240).

En annan aspekt av levd instrumentalisering är den potentiella arbetstidens kolonisering av fritiden. Arbete tenderar att förstås som grunden för "fri" fritid. Men för behovsanställda är fritid potentiell arbetstid. Fritid förvandlas till förberedelse för arbete. Och mindre arbetstid leder ibland inte till mer fritid, utan till motsatsen: minskad arbetstid gör att de förlorar ännu mer kontroll över den egna tiden.

Levd instrumentalisering genomsyrar också sociala relationer. Behovsanställda blir vad Alfonsson kallar "instrument för instrumentet". De upplever sig ofta vara utanför arbetsplatsernas sociala liv, kopplat till en känsla av att inte behövas som personer utan som *membra disjecta* (spridda fragment), som "armar och ben". Relationer till kollegor och chefer genomsyras dessutom av en maktasymmetri som medför extra emotionellt arbete för att kallas in i framtiden.

Men informanternas berättelser är komplexa. Det finns tendenser att betona anställningsformens valfrihet, även om valen fattas under externt tryck. Negationen av självbestämmande som är informanternas alienation är alltså en ambivalent upplevelse som samexisterar med deras självbild som autonoma individer.

Avhandlingen ger en fördjupad förståelse av behovsanställningens framväxt: av behovsanställdas erfarenhet och av denna grupps heterogenitet. De teoretiska resultaten inkluderar en förståelse av alienation som både objektiv och subjektiv; en icke-essentialistisk förståelse som inte postulerar kränkt mänsklig natur utan studerar hur kapitalismen kränker en natur som den själv postulerar.

Eftersom *Alienation och arbete* har nämnda kvaliteter kan en kritik inte utgå från strikt metodologiska kriterier. Alfonssons minimalism gör att han inte drar för långtgående slutsatser eller grumlar resultaten. Med "minimalism" förstår jag en vetenskaplighet som kräver tydliga avgränsningar: en begreppsapparat som gör varken mer eller mindre än belyser "objektet". Kritik måste fokusera på minimalismens konsekvenser och påvisa omöjliga gränsdragningar, som kanske är ofrånkomliga i gediget innovativa studier. Kritiken kan kontrastera avhandlingens begrepp om alienation med ett spretigare begrepp om arbete som vi finner hos Marx.

En sådan gränsdragning rör alienation och ideologi. Alfonssons begrepp om självbestämmande verkar svårt att placera i den ena eller andra kategorin. Enligt Marx återfinns självbestämmande där alienation och ideologi överlappar varandra. I ekonomikritiken beskrev inte Marx ideologi som "falskt medvetande" utan som bedrägliga men verkliga sociala former: marknaden är liberalismens "sannskyldiga Eden"; köp och försäljning av arbetskraft är källan till illusionen att lön är betalning för arbete, inte arbetsförmåga; arbetaren *ter sig verkligen* som en autonom individ som betalas för utfört arbete. När Alfonsson säger att informanter erfar alienation kan vi alltså inte, utifrån Marx begrepp, skilja detta från erfarenhet av glappet mellan ideologi och verklighet.

Problemet har att göra med vissa realistiska (kanske positivistiska) frågor om kausalitet, som ibland överskuggar frågan om kvalitet och form. *Vad orsakar alienation?* överskuggar delvis *Vad är alienation?* Alfonsson ger definitioner, men de är negativa. Alienation är inte-självbestämmande, brist på självbestämmande: en ”relationslös relation” (s. 39). Men vad är paradigmatiskt alienerad erfarenhet? Det skulle kunna vara levd instrumentalisering, eller ett åskådarperspektiv på självaktivitet. Men Alfonsson avstår från sådana resonemang.

En annan svår gränsdragning rör alienation och subjektivitet. Marx betraktar alienation som förbundet med självmedvetande. Arbetaren blir subjekt, inte bortom, utan *genom* alienationen:

det levande arbetet framstår som *främmande* för den levande arbetsförmågan [...] Därför framstår också produkten för den som en kombination av främmande material, främmande instrument och främmande arbete – som *främmande egendom* [...] Att [arbetsförmågan/arbetaren] erkänner produkten som sin egen produkt och bedömer sin skilsmässa från betingelserna för dess förverkligande som [...] [illegitim] innebär en enorm medvetenhet [...] (Marx 2010[1939]:161)

Före kapitalismen ”inspärades” subjekt i sociala kategorier. Den livegne var inte en person vid sidan av livegenskapen såsom lönearbetaren är en person vid sidan av lönearbetet. Lönearbete omöjliggör ”identitet”; det finns ett ofrånkomligt glapp mellan arbete och jag. Alienationen skapar en distans som också är ett *perspektiv*, varifrån vi (embryoniskt) erfar kapitalets orättfärdighet. Min uppfattning är att *Alienation och arbete* ringar in denna subjektivitet, och studien ska lovprisas även ur denna idiosynkratiska synvinkel.

Magnus Granberg
Mittuniversitetet

Referenser

Marx, K. (2010[1939]) *Grundrisse. Ett urval*. Hägersten: Tankekraft.